

УДК 34.4414

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-1.19>

Т. Д. Кравченко, студент магістратури
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ТРЕТЕЙСЬКОЇ УГОДИ

Стаття присвячена дослідженню проблем правової природи третейських угод, яка визначається на підставі аналізу чинного законодавства України та з урахуванням напрацювань доктрини приватного права. У статті також досліджуються різні класифікації третейських угод, зокрема поділ їх на внутрішні (власне третейські) та іноземні (арбітражні) угоди, а також на третейський запис і третейське застереження.

Досліджується практика укладання арбітражних угод, що застосовуються для встановлення юрисдикції міжнародного комерційного арбітражу, а саме: багаторівневі (мультимодальні), альтернативні й опційні арбітражні угоди.

Зазначено, що деякі з таких арбітражних третейських застережень уже застосовуються у внутрішньому цивільному та господарському обігу третейських угод, обґрунтовується можливість адаптації й інших видів арбітражних застережень для передачі спору на розгляд третейському суду.

Ключові слова: третейська угода, типові третейські угоди, нетипові третейські угоди, патологічні третейські угоди, багаторівневі третейські угоди, альтернативні третейські угоди, опційні третейські угоди.

T. D. Kravchenko. On problems of legal nature of arbitration agreements

The article deals with research of problems of legal nature of arbitration agreements, provided by the current legislation of Ukraine and produced by the civil doctrine. In addition to the traditional division into the internal (own arbitration) and international (arbitration) agreements and separation by the form of conclusion (terms of submission and arbitration clause).

Practice of arbitration agreements conclusion, used for the established jurisdiction of the international commercial arbitration, is studied to determine the possibility of its use in the domestic civil circulation.

The article analyzes the multi-tiered (multimodal) arbitration agreements, that provide the phased process of dispute settlement finishing in application to the arbitration court; alternative arbitration clauses that provide for the rights of the parties (at least – one party) to choose the arbitration institutions on their own with those agreed in the arbitration agreement; optional arbitration agreements providing for the possibility of the parties (at least – one party) to apply for resolution of the dispute not only to the arbitration court, but also to the state court.

It is noted that some arbitration clauses are already applied in the domestic arbitration agreements and the article justifies the adaptation possibility of other types of arbitration clauses for the transfer of the dispute for consideration of arbitration court, which would allow participants of the arbitration proceeding to choose the most effective wording of arbitration agreements in each situation.

Key words: arbitration agreement, typical arbitration agreements, atypical arbitration agreements, pathological arbitration agreements, multitiered arbitration agreements, alternative arbitration agreements, optional arbitration agreements.

Постановка проблеми. Третейська угода є водночас підставою (передумовою) та джерелом компетенції третейського суду, а від її змісту та дійсності залежить можливість визнання рішення третейського суду та його виконання. Зміст третейської угоди визначає специфіку третейського розгляду та можливість вирішення спору у третейському суді взагалі.

Третейську угоду також можна кваліфікувати як юридичний факт – цивільно-правовий правочин (договір), предметом якого є права й обов'язки її сторін, пов'язані з переданням спору на вирішення третейським судом, та який урегульований відповідними нормативно-правовими актами. Метою укладення третейської угоди є застосування третейського розгляду як альтернативного способу вирішення спорів.

Правова природа третейської угоди досліджувалась як вітчизняними, так і іноземними вченими. Наприклад, С. Лебедев, А. Мінаков, Г. Дмитрієва обґрунтовували матеріально-правову природу третейської угоди, вказуючи на те, що вона є різновидом цивільно-правового договору. Отже, усі дії учасників третейського розгляду варто розуміти як обов'язки сторін за цивільно-правовим договором.

Питання третейського розгляду, зокрема і третейських угод, на сучасному етапі розвитку наукової думки досліджували О. Балашов, В. Балух, О. Зайцев, М. Єлісеєв, В. Коваленко, С. Курочкін, Ю. Михальський, О. Скворцов, М. Рожкова, О. Перепелинська, Ю. Притика, С. Юлдашев.

Мета статті полягає у висвітленні проблем правової природи третейських угод з урахуванням здобутків сучасної доктрини та практики їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто зазначити, що в юридичній літературі спостерігається активна дискусія навколо проблеми правової природи третейської угоди, що передбачає декілька підходів до визначення її правової природи, зокрема:

– третейська угода є різновидом цивільно-правового договору. Так, на думку Є. Новікова, угода про передачу спору на вирішення третейського суду є цивільним договором, що має похідне публічне (зокрема, і процесуальне) значення [9, с. 194]. Варто зазначити, що сьогодні даний підхід підтримується і судовою практикою. Зокрема, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначає, що третейська угода є різновидом цивільно-правового правочину й може бути визнана недійсною в порядку, установленому Цивільним кодексом України [16];

– третейська угода є договором процесуального характеру. Д. Сібільов і В. Комаров підкреслюють, що третейська угода не є цивільно-правовим правочином, а є цивільно-процесуальною угодою, оскільки правовими наслідками укладання такої угоди є процесуальні наслідки у вигляді виникнення компетенції третейського суду щодо розгляду спору; ця угода не передбачає виникнення матеріально-правових наслідків [11, с. 910];

– третейська угода є специфічною угодою, що містить у своєму складі як матеріально-правові, так і процесуальні елементи. С. Ніколюкін акцентує увагу на тому, що особливий правовий статус третейської угоди пояснюється не лише матеріально-правовими, але й процесуальними наслідками його укладення (пророгаційна та дерогаційна дія третейської угоди) [8, с. 28];

– третейська угода посідає окреме місце в системі приватного права. О.Ю. Скворцов зазначає, що третейська угода не може бути кваліфікована як юридичний факт у сфері приватного права, третейська угода створює передумови для виникнення процесуальних відносин [15, с. 14].

На нашу думку, неоднозначність розуміння правової природи третейської угоди частково зумовлюється тією роллю, яку відіграло третейське судочинство в захисті прав та інтересів у різні історичні періоди.

У ст. 2 Закону України «Про третейські суди» надано лаконічне визначення третейської угоди, під якою розуміється угода сторін про передачу спору на вирішення третейським судом. У ст. 7 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» наведено більш широке визначення третейської угоди, що цілком відтворює визначення Типового закону про міжнародний торговий арбітраж, ухваленого Комісією Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) з права міжнародної торгівлі (далі – ЮНСІТРАЛ) від 21 червня 1985 р.: арбітражна угода як підстава для звернення до МКАСу – це угода сторін про передачу до арбітражу всіх або певних спорів, які виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними правовідносинами, незалежно від того, мають вони договірний характер чи ні [10].

Проте правова природа третейської угоди є подвійною, адже, попри свою родову належність до цивільно-правових правочинів, вона створює процесуальні наслідки, які виявляються у виключенні компетенції національного (державного) суду в розгляді спору.

У юридичній науці існує декілька теорій, пов'язаних із вивченням правової природи третейської угоди: 1) договірної (консенсуальної); 2) процесуальної; 3) змішаної; 4) автономної.

Договірна (консенсуальна) теорія правової природи третейської угоди виходить із тлумачення останньої як звичайної цивільно-правової угоди, яка визначає цивільні права й обов'язки сторін, одним з яких є обов'язок виконання рішення, ухваленого третейським судом. Третейська угода тлумачиться як форма волевиявлення її сторін. За такого підходу вважається, що компетенція третейського суду встановлюється не за правовими приписами, а внаслідок такого волевиявлення.

О. Скворцов зауважує, що «<...> третейська угода є різновидом приватного договору. Водночас той різновид приватного договору, який дуже близький до цивільно-правового договору (але не ідентичний йому) і в кінцевому підсумку слугує засобом забезпечення ефективності цивільно-правових договорів». «Третейська угода, будучи угодою, яка має риси цивільно-правового характеру, з моменту набрання чинності спричиняє і суттєві процесуальні наслідки» [1, с. 333, 381].

М. Рожкова зазначає: «Наприклад, традиційна полеміка щодо правової природи арбітражних угод може отримати несподіване закінчення, якщо визнати, що як юридичні наслідки слід розглядати не тільки виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин, а й наслідки захисту суб'єктивних цивільних прав» [13, с. 2].

Третейська угода, яка надає обом сторонам право захисту їхніх інтересів, впливає на виникнення, зміну та припинення правовідносин опосередкованим чином і, на думку М. Рожкової, може бути включена в самостійну категорію цивільно-правових угод [1, с. 31].

Процесуальна теорія правової природи третейської угоди розглядає крізь призму процесуальних наслідків укладення та надає їм системоутворюючого значення. Водночас третейське судочинство визнається формою здійснення правосуддя *suī generis*. Отже, третейська угода кваліфікується як угода процесуального характеру, спрямована на виключення юрисдикції національного (державного) суду. Питання дійсності третейської угоди, компетенції третейського суду, виконання рішення третейського суду вирішуються на підставі законодавчих приписів. Отже, акцентується увага на невідконтрольності сторонам третейської угоди третейських суддів і незалежності як принципу їхньої діяльності. Відмінності правового статусу суддів державних і третейських судів розглядаються в контексті процедури їх призначення (відповідно державою та сторонами третейської угоди).

В. Мусін зазначає, що третейська угода регулює не матеріально-правові, а суто процесуальні питання. Він вказує на те, що, «будучи угодою не цивільного матеріального, а цивільного процесуального характеру, третейська угода, навіть якщо є однією з умов основного договору, має деяку незалежність від інших його умов» [4, с. 424].

А. Вершинін також пише про те, що арбітражна угода за своєю природою є процесуальною угодою і має «процесуальний предмет» [14, с. 225].

На думку Ф. Колера, для кваліфікації договору як процесуального необхідно лише встановити причинний зв'язок між його укладанням і прямими процесуальними діями, на які спрямований даний договір. Критеріями для Гайюма є часовий показник, який вказує на укладення угоди під час судового процесу або вчинення однією зі сторін процесуальної дії – пред'явлення позову, а також спеціальна форма, встановлена процесуальним законодавством [3, с. 37].

Змішана теорія правової природи третейської угоди розглядає останню як складну категорію, яка має подвійну правову природу, що полягає в цивілістичній природі самої угоди та процесуальних наслідках її укладення з огляду на законодавчі приписи. Отже, третейська угода поєднує як матеріально-правові, так і процесуально-правові елементи та врегульовується як матеріальним, так і процесуальним правом [3, с. 56].

Автономна теорія правової природи третейської угоди виходить із розуміння третейського розгляду як процедури *sui generis*, яка є абсолютно автономною. Третейська угода також кваліфікується як автономне правове утворення, яке не є ані цивільно-правовою угодою, ані угодою процесуального характеру, адже перша не може породжувати процесуальних наслідків, а друга є категорією, яка застосовується лише в межах державного процесу, до якого третейський розгляд не належить.

О. Виноградова вважає, що автономна теорія третейського суду по своїй суті не є теорією його правової природи та має право на самостійне існування разом із визнанням теорії *sui generis*. У зв'язку із цим нею було запропоновано своє розуміння автономної теорії третейського суду, що має декілька рівнів: (а) як міжнародно-правової; (б) як національного законодавства; (в) як локальних правових актів. На кожному із цих рівнів на підставі інформаційного обміну відбувається ніби селекційний відбір сучасних норм і правил організації та діяльності третейського суду [7].

С. Кравцов зазначає, що автономна теорія була розроблена для обґрунтування природи і принципів діяльності арбітражу, а також для визнання необмеженості автономії волі сторін у виборі правових і процесуальних норм. Оскільки ця теорія не ставить за мету пояснити природу внутрішнього третейського суду, її не варто розглядати як альтернативу іншим теоріям юридичної природи арбітражу [7].

Доктринальний аналіз правової природи третейської угоди дозволяє визначити основні діалектичні зв'язки між третейською угодою, порядком її укладення і виконання та третейським розглядом спору. Проте більш обґрунтовано вбачається змішана теорія, адже вона враховує особливості, що властиві третейському розгляду як альтернативному способу вирішення спорів. Змішана теорія фундаментально відображає суть і правову природу третейської угоди як складного правового явища, необхідною мірою поєднуючи застосування норм матеріального та процесуального права.

Пристаючи до класифікації третейських угод, варто зазначити, що хоча законодавством і закріплено поділ третейських угод на внутрішні (власне третейська угода) й іноземні (арбітражна угода), підстави для класифікації та види, що виділяються, є застосовними як для третейських, так і для арбітражних угод. З положень ст. 12 Закону України «Про третейські суди» впливає класифікація третейських угод за формою їх укладення: третейське застереження – тобто умова про третейський розгляд спору, що може виникнути в майбутньому, яку включено до тексту основного договору, та третейський запис – окрема письмова угода, що укладається в разі виникнення спору. Різниця у правовому регулюванні та наслідках для учасників третейського розгляду залежно від форми укладення немає: третейське застереження і запис є незалежними та рівноправними формами третейської угоди. Деякими вченими (М. Рожкова) стверджується, що третейський запис є формою третейського застереження [12, с. 240], отже, незважаючи на розбіжність у моменті їх укладення та моменті виникнення спору, вони об'єднуються в одну групу, із чим погодитися неможливо.

Варто зазначити, що в юридичній літературі розрізняють декілька видів третейських угод:

– третейський договір – самостійна угода між зацікавленими особами, відповідно до якої вони досягають домовленості про третейський розгляд спорів, які можуть виникнути у зв'язку з виконанням чи тлумаченням якого-небудь матеріально-правового договору, укладеного між цими особами;

– третейське застереження – це включена до тексту основного договору, який регулює матеріально-правові відносини сторін, умова про третейський розгляд спорів, які можуть виникнути у зв'язку з даним договором у майбутньому;

– третейський запис – домовленість про третейський суд, що застосовується до існуючих спорів у вигляді окремої щодо основного договору угоди [14, с. 124].

Натомість дослідницею додатково виділяється так званий генеральний третейський договір (*compromissum plenum*) – самостійна угода сторін про передачу на розгляд третейському суду спорів, що виникли або можуть виникнути між сторонами з певного кола договорів або ж у певній сфері діяльності (тобто такий генеральний договір ширше третейського застереження та запису, оскільки одночасно охоплює або декілька договорів, або ж узагалі всі спори, що можуть виникати між сторонами) [2, с. 159]. Така угода поєднує в собі ознаки третейського

запису (умови містяться в окремому щодо основного договору документі) та третейського застереження (оскільки укладається до виникнення спору та спрямована на майбутнє), за змістом більш наближена до третейського застереження, незважаючи на зовнішню форму вираження в окремому документі. Зазначені види третейських угод, безперечно, заслуговують на увагу, однак з огляду на їхній змішаний характер віднести їх до третейського застереження чи запису не вбачається можливим.

Як уже зазначалось, інколи виокремлюють додатковий вид третейських угод – третейський запис (*compromis*), під яким розуміється окрема угода про третейський розгляд спору, який уже виник між сторонами. Проте використовується для позначення цього виду третейських угод доктрина *compromis* є ширшою, ніж угода щодо спору, який уже виник між сторонами, та стосується будь-якої домовленості сторін, яка міститься в окремій угоді або у відповідному застереженні щодо третейського розгляду спору. Крім того, під час поділу третейських угод на третейське застереження й окрему угоду використовується видовий критерій, а в разі кваліфікації як окремої конструкції третейського запису в наведеному значенні логіка такого поділу втрачається, адже критерій поділу змінюється та додаються правила темпорального визначення моменту укладення відповідної арбітражної угоди.

Отже, третейські угоди за видовим критерієм поділяються на: 1) третейське застереження; 2) третейську угоду.

Третейське застереження зазвичай укладається в момент укладення договору, у зв'язку з яким воно існує, за своєю формою є пунктом відповідного договору, що укладається, останні розглядаються в конкретному третейському суді. Третейське застереження може мати місце й у разі внесення змін до договору або укладення додатків відповідно до нього. Принциповою ознакою третейського застереження є його текстуальне викладення у відповідному договорі.

Третейське застереження, будучи гібридним альтернативним двостороннім, також містить і пророгаційне застереження, що надає сторонам можливість залежно від характеру спору обирати найбільш прийнятний спосіб захисту, не обмежуючись лише третейським розглядом. Однак на протипагу цьому існує і низка недоліків.

Першим із них є той факт, що у зв'язку з виключенням із Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України норм щодо договірної підсудності сторони все одно не зможуть за згодою обрати місцевий суд загальної юрисдикції, який буде розглядати спір, оскільки буде застосовуватися загальний порядок визначення підсудності. По-друге, можлива ситуація, коли за наявності вибору з-поміж державних та недержавних юрисдикційних органів одна зі сторін звернеться за захистом порушених прав до третейського суду, а інша, замість подачі зустрічного позову – до державного, або ж навпаки. У цьому разі будуть застосовуватися загальні правила визначення підсудності, а тому цілком імовірно, що місце третейського розгляду буде відрізнитися від місця розгляду справи в державному суді. До того ж чиним цивільним процесуальним законодавством не передбачено можливості зупинення провадження до розгляду пов'язаної справи третейським судом; під час відкриття провадження в місцевому суді суддя, встановивши наявність такої гібридної третейської угоди, додатково повинен буде з'ясувати, чи не розглядається аналогічний чи пов'язаний спір третейським судом (замість того, щоб залишити заяву без розгляду, як це відбувається за чиним законодавством), у разі вже розпочатого третейського розгляду місцевий суд також повинен буде встановити і ступінь пов'язаності позовів, їхню взаємовиключність. За цих обставин очевидно, що логічно було б передбачити можливість зупинення провадження в тому суді, до якого позов надійшов пізніше, до моменту винесення рішення за першим позовом. Навіть більше, отримані внаслідок розгляду спорів рішення матимуть різний статус: третейське рішення набуває статусу остаточного та не підлягатиме оскарженню (звісно, тільки якщо не було порушено порядку звернення до третейського суду та вирішення ним спору), тоді як для рішення місцевого суду можливість подальшого перегляду залишається; за відсутності преюдиційної сили третейського рішення ті самі обставини можуть знову доказуватись у державних судах. Усе це нині ставить під сумнів ефективність гібридних третейських застережень у внутрішніх третейських угодах за чинного законодавства та вказує на недоцільність законодавчого закріплення можливості укладення третейських угод на таких умовах, хоча зі змінами цивільного процесуального законодавства, якими буде передбачено можливість зупинення провадження в державному суді до моменту винесення рішення третейським судом у спорі, охопленому гібридною третейською угодою, такі угоди зможуть бути повноцінно застосовувані і у внутрішніх третейських угодах. Крім того, якщо двосторонні альтернативні та двосторонні гібридні третейські застереження не викликають додаткових питань щодо їхньої дійсності, практика укладення виконання односторонніх застережень залишається в Україні невизначеною. Різниця можливість укладення асиметричних третейських застережень і за законодавством інших країн, що залежить, серед іншого, і від матеріального права щодо змісту договорів. Так, Д. Зенькович зауважує, що більшість країн законодавчо прямо не встановлюють дійсності чи недійсності односторонніх третейських угод, однак, виходячи із правозастосовної практики (переважно судової), ним визначено країни, у яких: 1) імовірно, асиметричні третейські угоди будуть визнані чинними, а рішення, винесені на їх підставі, у подальшому можуть бути доведені до виконання (Великобританія (Англія), Швеція та Португалія (крім застережень у споживчих правовідносинах), Сполучені Штати Америки); 2) за відсутності законодавчих приписів судовою практикою тяжіє до визнання таких застережень недійсними (Болгарія, Індія, Іспанія, Казахстан, Німеччина, Росія, Угорщина, Франція тощо). У Польщі та Румунії заборону на такий тип третейських угод встановлено

на законодавчому рівні, водночас у Польщі одностороння третейська угода визнається недійсною не повністю, а тільки в частині, яка передбачає її асиметричність [6, с. 537–538].

Зважаючи на це, проблема досліджувалась у працях Г. Цірата, також неоднозначно вирішується і в закордонних країнах, існує нагальна потреба в подальшому встановленні можливості застосування односторонніх третейських застережень в Україні, що було б закріплено в законодавстві та виключало б розбіжності в судовій практиці, для чого в літературі була висловлена пропозиція доповнити ст. 12 «Види і форма третейської угоди» Закону України «Про третейські суди» ч. ч. 2, 3 такого змісту: «2. Сторони можуть домовитися про передачу спору одному або декільком третейським судам, в тому числі третейському суду для вирішення конкретного спору. Право вибору третейського суду з визначених у третейській угоді третейських судів належить позивачу.

У разі, якщо третейська угода передбачає право тільки однієї сторони звернутися за вирішенням спору до декількох третейських судів, така угода є недійсною в частині, що надає таке право вибору третейського суду одній стороні», а ч. ч. 2–9 зазначеної статті вважати відповідно ч. ч. 4–11 [17]. Дана пропозиція є слушною та може бути закріплена в нормативно-правових актах.

З унесенням таких змін можна буде говорити про законодавче закріплення переліку нових видів третейських угод: багаторівнева, альтернативна та гібридна.

Як висновок пропонуються такі визначення третейських угод з урахуванням їхнього симетричного характеру: 1) багаторівнева третейська угода – третейська угода, відповідно до якої сторони погодили рекомендоване чи обов'язкове застосування будь-якого способу альтернативного вирішення спору, що передує передачі спору на вирішення третейському суду; 2) альтернативна третейська угода – третейська угода, відповідно до якої сторони погодили передати спір на вирішення одному з декількох визначених третейських судів, із правом обрання конкретного третейського суду позивачем; 3) гібридна третейська угода – третейська угода, відповідно до якої сторони погодили передати спір на розгляд третейському чи державному суду із правом обрання відповідного суду позивачем.

Важливими ознаками третейської угоди є те, що вона є окремим за формою договором між сторонами про передання потенційного спору до конкретного третейського суду. Третейська угода може стосуватись як одного договору (контракту), так і кількох за умови дотримання тотожності сторін у відповідних договорах (контрактах) і третейській угоді. Момент укладення третейської угоди не обмежується.

Список використаних джерел:

1. Ануров В. Н. Третейское соглашение : монография. Москва : Проспект, 2011. 368 с.
2. Ануфриева Л. Международное частное право : в 3-х т. Т. 3 : Трансграничные банкротства. Международный коммерческий арбитраж. Международный гражданский процесс. Москва : Бек, 2001. 768 с.
3. Бут І. Щодо класифікації третейських угод. *Юридичний науковий електронний журнал* : електронне наукове видання. 2015. № 2. С. 55–59. – URL: http://lsej.org.ua/2_2015/15.pdf.
4. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. Мусина, Н. Чечиной, Д. Чечота. Москва, 1996. С. 424.
5. Давыденко Д. Вопросы юридической терминологии в сфере «Альтернативного разрешения споров». *Третейский суд*. 2009. № 1. С. 40–53.
6. Зенькович Д. Асимметричные арбитражные соглашения в России и за рубежом. *Международное право и международные организации*. 2013. № 4. С. 534–549.
7. Кравцов С. Сучасні теорії міжнародного комерційного арбітражу. *Проблеми законності* : академічний збірник наукових праць / Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого», 2012. Вип. 118.
8. Николокин С. Третейское соглашение как гражданско-правовой договор. *Вопросы экономики и права*. 2010. № 7. С. 24–29.
9. Новиков Е. Третейское разбирательство споров, подведомственных судам общей юрисдикции: проблемы нормативного регулирования. *Актуальные проблемы гражданского процесса*. 2002. С. 190–210.
10. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002–ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 198.
11. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. Комаров та ін. ; за заг. ред. В. Комарова. Харків : Харків юрид., 2008. 928 с.
12. Регламент Постійно діючого третейського суду при Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України». URL: <http://medicallaw.org.ua/pronas/treteiskii-sud>.
13. Рожкова М. Юридические факты в гражданском праве. *Хозяйство и право*. 2006. № 7. Приложение. С. 2.
14. Рожкова М., Елисеев Н., Скворцов О. Договорное право : соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашения / под общ. ред. М. Рожкова. Москва : Статут, 2008. 283 с.
15. Скворцов О. Проблемы третейского разбирательства предпринимательских споров в России : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 ; 12.00.15. Санкт-Петербург, 2006. 46 с.
16. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 січня 2012 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21430540>.
17. Цірат Г. Міжнародний комерційний арбітраж : навчальний посібник. Київ : Істина, 2002. 304 с.